

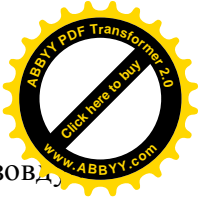
Т.СЫДЫКБЕКОВ ЖАНА Ч.АЙТМАТОВ: АДАБИЙ ТААСИРЛЕНҮҮЛӨР

Биздин изилдөөбүздүн предмети адабий окуялар, жазуучулардын өз ара байланышы болгондуктан Сыдыкбеков жана Ч.Айтматовдун ортосундагы адабий байланыштар жөнүндө божомол ойлорду да айтууга акыбыз бар го деп ойлойбуз. Сынчы, философ Азиз Салиевге берген жообун 1963-жылы жазган экен (кайсы айда экенин тактай албадык, бирок эң биринчи суроого берген жообунда «дал бүгүн өзүм элүүнүн экисине келип калган чагымда...» деген билдирүүсү бар, буга караганда жооп-кат 1964-жылы жазылган болот). Бул маселеге кадалып калганыбыздын жөнү 1963-жылы апрель айында, В.И.Лениндин туулган күнүндө Чыңгыз Айтматов «Тоолор жана талаалар повесттери» деген китеби үчүн Лениндик сыйлыктын лауреаттыгына ээ болгон. Бул окуя эч апыртуусуз айтканда деле ал кезектеги бүткүл Советтер Союзундагы болуп көрбөгөндөй тарыхый-маданий окуя болгон. Биринчи жолу жана ошол Советтер Союзу үчүн акыркы жолу 35 жаштагы жаш жигит өзүнүн чындай келгенде орус тилиндеги биринчи китеби үчүн (бул китепке: «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Ботогөз булак», «Кызыл жоолук делбирим» деген повесттери топтолгон) ошол кездеги эң бийик, эң мартабалуу сыйлыкка татыктуу болуп, бул сөзсүз көп улуттуу совет адабиятынын өсүп-өнүгүш жолундагы өзүнчө бир этап катары бул чындык кийин дагы нечен ирет далилденип бекемделет. Анан, Азиз Салиев бир эле суроону кайра-кайра түрлөнтүп, маанисин улам тактап, бир чекитке басым коюп жатса, Т.Сыдыкбеков эмне үчүн кыргыз совет адабиятында дегеле эчтеке болбогондой, жалпы совет адабиятын айтпай эле коёлу, кайдыгер абалын өзгөртпөй, болуп жаткан окуяга өз мамилесин билдирбейт. Анын үстүгө дал ошол учурда Т. Сыдыкбеков Бүткүл Союздук Лениндик Комитеттин мүчөсү катарында бул ишке түздөн-түз катышкан. 1961-жылы Ленин ысмындагы сыйлыкка үч чыгарма көрсөтүлөт: Айтматовдун «Жамийла» повести, Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романы, Эралиевдин «Ак Мөөр» поэмасы. Бул жолу үчөө тең албай калат. Экөө өтпөй, «Жамийлага» жашырын добушта кол жетпей калат. Бул жолкуга да, кийин 1963-жылы Ч. Айтматов кайрадан жалгыз көрсөтүлгөн жолу да Т. Сыдыкбеков комитеттин мүчөсү катары катышып отурган, кандай кол көтөргөнү албетте бизге белгисиз. Маселенин маңызы Айтматовду Лениндик сыйлыкка көрсөткөн А.Салиев башкарган философия бөлүмү болгон экен. Демек, Салиевдин коюп жаткан суроосу дегеле бекеринен эмес. Дал ошондой эле кыргыз совет адабиятында 1963-жылы болгон тарыхый-маданий зор окуяга Түгөлбай Сыдыкбековдун кайдыгер мамиле жасашы, «кайдыгер» деле эмес, тирүүлөр жөнүндө азырынча унчукпайм» деши түшүнүксүз.

Маселенин маңызын ачык-көрсөтүү үчүн адабий окуяларга, тарыхка кайрылууга туура келет. Биринчи жолу Чыңгыз Айтматов жөнүндөгү адабий пикир 1956-жылы кыргыз совет жазуучуларынын IV - пленумунда айтылган экен. Ошол пленумда кыргыз аңгемелери жөнүндө баяндама жасаган, ал кезде аты чыгып калган сынчы жана адабиятчы К.Асаналиев мурда таптакыр белгисиз жаш автордун үч аңгемесин «Ак жаан», «Түнкү сугат», «Асма көпүрө») кеңири талдоого алыптыр¹. Баарынан кызыгы ал мезгилде али жазуучулар союзунун мүчөсү да эмес жаш жаңыдан баштаган авторду Н. Байтемиров, К. Каимов, А. Убукеев, С. Сасыкбаев сыяктуу белгилүү жазуучулардан бийигирээк баалаптыр. Албетте анда «Бетме-бет», «Жамийла» повесттеринен дайын жок. Бул повесттер удаа-удая жарыкка келгенден кийин, бөтөнчө 1958-жылы Москвада өткөн кыргыз адабиятынын жана искусствосунун декадасында болгон талкуудан кийин,

---

¹Бул жөнүндө кеңири: «Кыргыз аңгемесинин айрым маселелери» (докладдын кыскартылган стенограммасы), Ала-Тоо, №2, 1957, 85-87-б.

айрыкча ошол талкууда орус жазуучуларынын, сынчыларынын жана М. О. Ауэзовдун сөзүнөн кийин Ч. Айтматовдун атак-даңкы бүткүл союздун булуң-бурчуна чейин жетти окшойт. Москвада болуп өткөн ошол талкууга катышкан көрүнүктүү кыргыз сынчысы жана адабиятчысы Камбаралы Бобулов кийинчерээк төмөнкүдөй эскерет: «Кыскасы декаданын адабий бөлүмүндөгү баш карман Чыңгыз Айтматов болду, ал Москвалык агайындардын ардак-алкышына арзып, жергесине ак боз ат минип кайтты. Бирок...»² Биз бул жерде авторду туурап, сүйлөмдү атайы бүтүргөн жокпуз. Көрсө, ошол учурда таланттуу сынчы «Ала-Тоо» журналынын редакциясында кызмат өтөөчү экен. Жазуучулар союзунда болгон окуяларга күбө болгон учурлары аз эмес окшойт. Ошондой окуялардын бири – Чыңгыз Айтматовдун тили деген темада уюштурулган талкуу болуп эсептелет. Жогоруда К. Бобулов «Бирок...» деп баштап, сүйлөмдү бүтүрбөй койгондун мааниси ушунда экен. Сынчынын күбөлөндүрүүсү боюнча бул талкууну уюштургандар декададан жолу болбой, көңүлдөрү сууп кайткан айрым бир көрүнүктүү жазуучулар болгон. Бул талкуу өтө курч мүнөздө өткөнүн мүнөздөп келип, сынчы төмөнкүдөй жазат: «Менин эсебим боюнча 23 адам чыгып сүйлөдү, анын ичинен «күнөөкөрдүн» өзүнөн тышкары эки гана адам: адабиятчы К. Асаналиев менен ушул саптардын автору гана Айтматовдун новаторлук багытын ачыктан-ачык жактап чыгышты»³.

Ошентип, сынчынын метафорасын кайталап айтсак, Москвадан Ак Боз ат минип кайткан жаш жазуучу Ч. Айтматов өз жергесине келгенде «таламандын так түшүндө эле таш бараңга алынып», саясий айыптоолорго «жыгылат». Көрсө бул эпизоддук, утурумдук окуя эмес экен, К.Бобулов өзү иштеп жүргөн журналга Айтматов жөнүндөгү макаласын жарыялай албайт.

Баш редактор, калгандары да каршы, өткөндөгү талкуунун жыйынтыгын кайталашат. Акыры калыс пикир угуш үчүн макаланы кыргыздын дагы бир чоң жазуучусуна беришкен экен. Бул жөнүндө К.Бобулов төмөнкүдөй эскерет: «Аны (макаланы) кыргыздын чоң романчысына, кыргыз адабиятында чоң кадыры бар адамга беришти... Аны менен менин жакшы чыгармачыл карым-катнашым бар эле. Ошондон улам мен андан чоң үмүткөр элем... Бул 1959-жылдын 16-январында болгон. Менин жазгандарым боюнча ал «Жамийла» повестин таптакыр эле четке кагып, ар кандай жол менен жамандап, жакында эле болгон талкууда көпчүлүк ораторлор айткан пикирлерди далилдеди... Ал менин макаламды жактырган жок»⁴.

Чоң романчынын атын айтпаганы албетте өкүнүчтүү. Бирок, түшүнүктүү сөз Түгөлбай Сыдыкбеков жөнүндө баратат. Бул биздин божомол оюбуз. Дал ушул үзүндүнү толук келтирип, өзүнүн комментарийин берген профессор К.Асаналиев мындайча корутундулайт: «Сөз ким жөнүндө, кыргыздын кайсы романчысы жөнүндө баратканын К.Бобулов ачык эле көрсөтүп жазса болмок. Мында жашыра турган эчтеке жок, сөз Түгөлбай Сыдыкбеков жөнүндө экени эч талашсыз. Кокус жаңылып жатсам, К.Бобулов кийин төгүндүккө чыгарар. Бирок андай болбойт, анткени «чоң романчы», «чоң кадыры бар адам», кыргыз адабиятында өзү саналуу эле го, бул сөзсүз – Т. Сыдыкбеков»⁵.

Албетте, «Ала-Тоо» журналынын редколлегиялык мүчөсү, чоң романчы Т. Сыдыкбеков жаратпай койгондон кийин К.Бобуловдун макаласы терүүдөн алынып ташталат. Бизди кызыктырган маселе, Т.Сыдыкбековдун өзүнүн шакирти сыяктуу жаш жазуучуга ушундай терс мамилеси эмнеден башталды, кандай негизде, кандай шартта? Көрсө экөөнүн ортосундагы мамиле чыгармачылык тыкыс байланыштардын негизинде башталыптыр⁶. Т. Сыдыкбеков 1958-жылы Москвада болгон декадага негизинен «Тоо арасында» романы катышкан экен. Бул романдын биринчи китебин О.Орозбаев менен

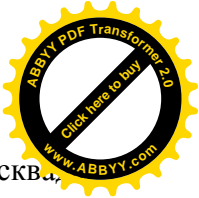
² Бобулов К. Жаңы тилке. – Бишкек: Адабият, 1991. - 75-76-б.

³ Бобулов К. Жаңы тилке. – Бишкек: Адабият, 1991. - 76-б.

⁴ Бобулов К. Жаңы тилке. – Бишкек: Адабият, 1991. - 77-б.

⁵ Асаналиев К. Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. - Бишкек, 1995. - 62-б.

⁶ Керсетүлгөн китепте: 62-б.

К.Кулиев орус тилине которушкан, ал эми экинчи китебин Чыңгыз Айтматов Москвада окуп жүргөндө («Литературный институт»), «Жамийла», «Бетме-бет» повесттерин жазып жүргөндө жалгыз өзү которгон экен, роман 1957, 1958 жылдарда жарык көргөн. Дал ушул маселеге атайы көңүл бөлүп, сынчы-адабиятчы К. Асаналиев өзүнүн көз карашын мындайча аныктайт: «Эки муундун, эки жазуучунун ортосундагы сонун чыгармачылык гармониянын, эриш-аркактын ыдырап бузулушуна, бузулганда да тез аранын ичинде, эмне себеп болду? Менин оюмча, арага «чок» салган ошол 1958-жылы Москвада декададагы проза боюнча талкуу, М. Ауэзовдун жалындуу сөзү, кала берсе Москвалык адабиятчылардын көпчүлүгү жапырт түрдө Айтматовду «көтөрүп» кеткени болду»⁷.

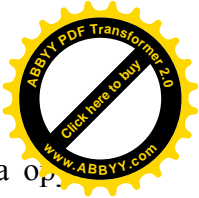
Албетте, бул Сыдыкбековду, Айтматовду чыгармалары аркылуу гана эмес, өздөрүн да жакындан, далай жыйналыштарда, талкууларда аралашып жүрүп жакындан билген профессионал сынчынын берген баасы, аныктамасы, түшүнүгү. Бирок, ошондой болсо дагы Сыдыкбеков менен Айтматовдун ортосундагы тез башталып, узакка созулган карама-каршылык анчейин субъективдүү учурларга гана эмес, анын кандайдыр бир орчундуу, фундаменталдуу негиздери барбы деп ойлойбуз.

Дал ошол орчундуу, фундаменталдуу негиздерге, мүмкүнчүлүктүн болушунча жетиш үчүн Т.Сыдыкбековдун өзүнүн бир эскерүүсүн узагыраак болсо дагы келтирүүгө туура келет. Ал мындай: «Кийин 63-жылы Айтматов кайра коюлду, мен дагы эле жаңкы комиссиянын мүчөсү элем, ошол жылы Кыргызстандан Айтматовду катуу сындаган, «Жамийланы» дагы, «Горы и степени» дагы бүт бойдон каралаган чоң материал түштү. Маселени териштирип, пикир айтышты комитеттен мага тапшырышты. Мен түшкөн пикирлер менен таанышып чыктым, негизги күнөө катары чыгармалардын кыргызча жазылбаганы менен эле, жанагы Жамийланын качып кеткенин айтышыптыр, анан башка да бир катар, бир катар доолор бар экен. Аларды мен жокко чыгардым, ал учурда «Саманчынын жолу» ал кыргызча чыгып, орусча басыла элек эле, мен ошого таяндым... Ошентип 63-жылы «Горы и степи» колго салынып, сыйлыкты алып кетти, куттуктап калдык... Андан ары Түгөлбай Сыдыкбеков жыйынтык чыгарат: «Мына ушул окуялардан кийин кээ бир кишилер мени Айтматовго каршы чыкты дегендей ой кылып калышты, а мен каршы чыккан эмесмин, каршы чыкчу да киши эмесмин. Болгонун болгондой айттым»⁸.

Эмки ой жогоруда сөз болгон Камбаралы Бобуловдун макаласына байланыштуу. Ал 1958-жылдын аягы 1959-жылдын башында болгон – окуя. А балким жазуучу көз карашын өзгөрткөндүр. Айтор эмнеси болсо да жазуучу катарында бир жагынан, комитеттин мүчөсү катарында экинчи жагынан Т. Сыдыкбеков катуу дилемманын ортосунда калган өндүү көрүнөт. Жогортодо келтирилген тексттен көрүнүп тургандай, Кыргызстандан келип түшкөн каралаган материалдын эки «аргументи» бар экен: Ч. Айтматовдун чыгармаларынын кыргызча жазылбаганы жана «баягы» Жамийланын кетип калышы. Карап көрсөк, Лениндик сыйлыкка сунушталып жаткан китепке жазуучунун төрт повести топтолгон («Жамийла», «Ботогоз», «Биринчи мугалим», «Тополек мой в красной косынке»). Үчөөнүн кыргызчасы да, орусчасы да бар, «Тополек...» («Делбирим») жаңы гана жазылып бүтүп, жыйнакка киргизилген. Ал эми «баягы» Жамийланын кетип калышы олуттуу адабият жөнүндө сөз болгондо күлкү гана чакырышы мүмкүн, анткени көркөм чындык бар жана турмуштук чындык бар, бул экөөнүн ортосунда далай-далай аралыктар жатат. Ч.Айтматовдун чыгармаларын каралаган материалдын болгон мазмуну – ушул. Т.Сыдыкбеков Кыргызстандан келип түшкөн материалды орчундуу бир көрүнүш катарында эсептеп «Мен аларды жокко чыгардым» деп жыйынтыктайт. Кантип «жокко чыгарып» жатат, кеп – ушунда. Көрсө, кыргызчасы жарыяланып, орусчасы али басыла элек белгисиз «Саманчынын жолуна» таянып (жазуучунун өз сөзү) жокко чыгарыптыр. Комитетте Ч.Айтматовдун төрт повести топтолгон «Тоолор жана талаалар повесттери»

⁷ Асаналиев К. Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. – Бишкек, 1995. - 62-б.

⁸ Сыдыкбеков Т. Мен миң жыл жашадым. – Бишкек: Акыл, 1998, - 347-348-б.

деген конкреттүү китеби жөнүндө сөз болуп жатат. Анан бул маселеге азырынча орду тилинде жарала элек «Саманчынын жолу» повестинин кандай тиешеси бар. Маселени ушундай аспектиде койгонубузду себеби, Т. Сыдыкбеков добуш бергенде колдогонбу, же каршы болгонбу, азыр муну тактоонун эч кандай мааниси жок, биз аныктайлы дегенибиз, эмне үчүн талкууга коюлган китеп жөнүндө түз айтуудан оолактап, маселеге такыр катышы, байланышы жок «Саманчынын жолуна» таянышы, кантсе да жазуучунун мурдагы көз карашы тоскоолдук кылып жаткандыр...

Мындай божомолду айтып жатканыбыздын себеби бар. Т.Сыдыкбеков кыргыз совет жазуучуларынын III сьездинде (1959), IV сьездинде (1966), V сьездинде (1971) чыгып сүйлөп, өзүнүн баяндамасынын негизги, борбордук пафосун Ч. Айтматовдун чыгармаларын сындоого багыттайт. Сынга алынган чыгармалар: «Жамийла», «Гүлсары» повесттери жана «Биринчи мугалим» кинофильми. Өтө катуу сындайт, ырайымсыз түрдө катуу сындайт. Сьездге келген коноктор (бир тууган республикалардын, ошол мезгилдин термини менен айтканда) чыдабай кетип, Ч. Айтматовду колдоого, коргоого алган учурлар да болуптур. Баарынан орчундуусу сын негизинен бир проблеманын тегерегинде, атап айтканда, элдик каада-салттардын, ата-мурастын, улуттук турмуштун сүрөттөлүш проблемасынын тегерегинде болот. Мына, маселен, Жамийланын бирөөнү ээрчип кетип калышы элдик каада-салтты, кылымдардан келаткан темирдей бекем эрежелерди бузуу, «тепсөө» катарында, кыргыз аялынын бийик мартабасын мазактоо катарында мүнөздөлөт. Т.Сыдыкбековдун элдик элдик каада-салттарга карата болгон ушул эстетикалык принциби «Гүлсарат» повести жөнүндөгү сөзүндө андан ары улантылат, терендетилет.

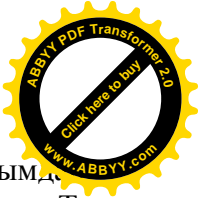
Белгилүү го, «Гүлсарат» повестиндеги күлүктөрдүн жарышында эң акырында эрегиштен үчөө калат. Буурул, Жээрде жана Гүлсары. Бул үчөөнүн жарышынын финалын автор төмөнкүдөй сүрөттөйт: «...Буурул күлүктүн тиктеши өжөр, жан аябай эрегишип алган. Жээрде болсо жардам издегендей тайсалдап эки тарабына кыйыгын салып барат. Акыр түбү биринчи болуп Жээрде өксүй баштады. Обол мурун тайсалдаган көздөрү, анан дердеңдеген таноолору көрүнбөй, анан биротоло дүбүртү бастап артта калды. Көк буурул жанын сабап, көпкө тырмышты, тер куюлган көзүнөн ызалуу жини көрүнүп, чаап баратып жан бергидей кыйналып өксүдү. Акыры жеңилгенин мойнуна алгысы келбей ал да артта калды»⁹.

Бул Чыңгыз Айтматовдун сүрөттөөсүндөгү кадимки эле кыргыз элинин каада-салтындагы күлүктөрдүн жарышы. Т. Сыдыкбеков дал ушул сценаны өзүнчө интерпретациялайт: «Эгерде күлүктөрдүн жарышын футбол оюну катарында кабыл алсак, ал эми жорго салышты волейбол оюну деп эсептесек, анда жыйырма эки футболисттеринин арасында жалгыз волейболчу кантип ойной алат? Жылкычы Танабай өзүнүн жоргосу менен күлүктөрдүн жарышына кантип түшөт? Волейболчу Танабай футболчулардын бутунун арасында чатышып жүргөнүн кокус футболдун белгилүү ышкыбозу Акаев (кыргыз совет акыны, футбол оюнунун ышкыбозу Кубаныч Акаев) көрүп калган болсо, анда ал Гүлсары менен Танабайды редактор Твардовскийге («Новый мир» журналынын редактору) жеткирбей эле, сыпайылап айтканда, футбол алышынан эле кууп чыкмак»¹⁰.

Көрүнүп тургандай, жалаң ирония жана юмор. Эмне үчүн жылкычы Танабай волейболчу болуп, футболчулардын арасында «чатышып» жүрөт. Волейболчу өзүнүн волейбол сеткасында, футболчу өз талаасында ойношу керек, оюндун тартиби жол-жобосу ушундай. Көрсө, муну чаташтырып жаткан Чыңгыз Айтматов экен. «Күлүк чабыш» деген бар, ага күлүктөр гана катышат, футбол ойнуна жалаң гана футболчулар катышкан сыяктуу, ал эми «жорго салыш» деген бар, ага жорголор гана катышат, волейбол ойнуна жалаң волейболчулар гана катышкан сыңары. Ч. Айтматов элдин ушул каада-сатын одоно бузуп (күлүктөргө жоргону кошуп) сүрөттөгөндүктөн бардыгы ойдон

⁹ Айтматов Ч. 3 томдон турган чыгармалар. - I том. - Фрунзе: Кыргызстан, 1982. - 69-б.

¹⁰ Асаналиев К. Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. – Бишкек, 1995. - 76-б.

чыгарылган, жасалма эпизод болуп жатат. Жасалмалоо түздөн-түз элдин кылымда келаткан каада-салтын бузуп, кадыр-баркын төмөндөтүп сүрөттөөгө апкелет. Т. Сыдыкбековдун жыйынтыгы ушундай. Чоң романчы чыгармадан идеялык үзгүлтүктөрдү издебейт, саясий айыптоого да барбайт, тек гана элдик салттардын одоно бузулуп сүрөттөлүшүнөн улам чыгарманын бүтүндөй көркөмдүк системасын жокко чыгарат.

1965-жылы режиссёр А.Кончалевский «Биринчи мугалим» повестинин негизинде кинофильм жаратыптыр. Бул фильмдин жарыкка келиши советтик киномотографта өзүнчө бир бурулуш окуя катарында дүйнөлүк экрандарга кеңири тараган кино лентага айланыптыр. «Биринчи мугалим» советтик киномотографтагы өзгөчө бир улуттук белги экендиги жөнүндө ошол учурдагы эң атактуу кино ишмерлер С.Герасимов, Р. Кармен бийик пафос менен жазышкан экен. Бул фильмдин бүткүл дүйнөлүк даңазасы канчалык күчөгөн сайын, Кыргызстанда, айрыкча Чыңгыз Айтматовдун айланасында баягыдай «каралган» күчтөр дагы ого бетер жанданган окшойт. Ошолордун ичинде эң биринчилерден болуп Түгөлбай Сыдыкбеков өзүнүн «Одоно бурмалоо» деген макаласын жазат. Учурунда макала жарыяланбаптыр. Биринчи жолу «Табылга» жыйнагына киргизилиптир. Ушуга улай 1971-жылы СССР жазуучуларынын V съездинин алдында Г. М. Макеевге жазылган каттын мазмундук негизин «Биринчи мугалим» фильми жөнүндөгү катуу сын пикирлер түзөт.

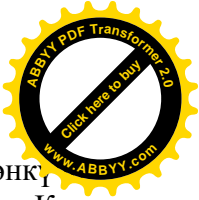
Биздин оюбузча ушул макалада жана катта Түгөлбай Сыдыкбеков 50-жылдардын экинчи жарымында башталган ачык жана жабык түрдө жүргөн полемикасы өзүнүн чыңалган эң бийик чекитине, адабий термин менен айтканда, апогейине жатат. Дал ошондой эле ушул тарыхый-адабияттык мааниси бар эки документте Т. Сыдыкбековдун эстетикалык көз карашы (турмуш чындыгын сүрөттөөдө) өтө ачык жана даана ачылган. Көрсө, Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары менен келишпеген, аларды кабыл албаган жазуучунун позициясындагы фундаменталдуу негиздер дал ушул жерде экен. Карап көрөлү. Кинофильм алыскы бир кыргыздын айлына мугалим болуп комсомол жаш жигиттин мугалим болуп келгенинен башталат. Кыргыз турмушунда, кыргыз чындыгында мындай реалдуу окуялар көп болгон. Т. Сыдыкбеков жазуучу катарында, көркөм сөз өнөрүнүн ээси катарында бул далилдүү окуяны кандай көрөт?

1) Мугалим болуп келген адам, бул баарынан мурда өкмөттүн өкүлү, ошондуктан ал сыйлуу, барктуу. Ага үй тигип берет, ээр-токумдап ат мингизет. Айтор, айылдык карапайым адамдар менен келген мугалимдин ортосунда толук түшүнүү, бирин-бири колдоо, ишенүү, сыйлоо бар. Т. Сыдыкбековдун терең ишеними боюнча бул тарыхый-чындык. Ал эми бул тарыхый чындык, Т. Сыдыкбековдун түшүндүрүүсү боюнча, «Биринчи мугалим» фильминде кандайча көрсөтүлгөн, маселе ошондо. Муну жазуучунун өз сөзү менен берели: «...Биз тирмие тиктеп аны көрө албадык. Тескерисинче, Дүйшөн менен ошол айылдын адамдарынын ортосун дөдөй наадандык түпсүз ор болуп бөлүп турат. Болгондо да жакшылык эмне экенин туюнбас эң барып турган туңгуюк мокок келес жандар... Ал эми өзү алардан анча алыс эмес Дүйшөндүн түнттүгү, ички дүйнөсүнүн тардыгы, билиминин таптакыр тайкылыгы аны эркисизден жиндетет. «Социализм», «Мировая революция», «мен мугалим» деген эки-үч сөздөн артык кеп-сөз анын тил байлыгында жок»¹¹.

Көрүнүп тургандай, Т.Сыдыкбеков жазуучулук көз менен көрүп, мүнөздөгөн тарыхый чындык менен «Биринчи мугалим» сүрөттөгөн реалдуу чындык жөн эле карама-каршы эмес, кинофильмдеги эпизоддор, бул «тарыхый чындыкты» баштан аяк одоно бурмалап көрсөткөн инсунация, кыргыз элин ушактоо.

2) Т. Сыдыкбековдун түшүндүрүүсү боюнча 1922–1923-жылдарда эле кыргыз жергесинде мектептер эбак ачылып, кыргыз балдары кадимкидей окуп калышкан экен. Бул жөн эле реалдуулук эмес, нак тарыхый чындык. Ал эми бул «тарыхый чындык», Т. Сыдыкбеков айткан, «Биринчи мугалим» фильминде кандайча көрсөтүлгөн, кеп ушунда.

¹¹ Сыдыкбеков Т. Табылга. - Бишкек: Адабият, 1991. -677-678-б.

Жазуучу өзүнүн бууракандап кайнап чыккан эмоциясын токтото албай, төмөнкү билдирет: «Ал эми фильмде 1924-1925-жылдарга чейин мектептен дарек жок. Кел Дүйшөн, калчылдаган Картаңбай экөө канчалык балталарын «ырдата» согуп жалгыз теректи кыйышканда берки ооздору ачылган көпчүлүк мектептин куруларына эч ишенишпейт. Алар дале болсо, окуу дегенди дөдөйлөрчө жектешет.

О, бул не деген чындыктан алыс качыш? Не деген тарыхты бурмалаш?»¹²

Демек, «Биринчи мугалим» фильминде «келес» Дүйшөн менен «калчылдаган» Картаңбайдын сценасы, ооздорун ачып, дөдөйлөрчө карап турган көпчүлүктүн көрүнүшү, Т. Сыдыкбековдун түшүндүрмөсү боюнча, бул анчейин эле чындыктан алыстоо эмес, тарыхтын өзүн бурмалоо.

3) В. И. Лениндин өлүмү кыргыз эли үчүн трагедия болгону талашсыз. Албетте Т. Сыдыкбеков да бул окуяны ушундай түшүнөт, ушундай кабыл алат. Ал турмак Лениндин өлүмү, эл-журттун, карыялардан тартып бала-чакага чейин өз атасын жоготкондой кайгыга чөмүлгөнү жөнүндө өзүнчө эле тириата жазыптыр. Жазуучу үчүн тарыхый чындык дал ушундай. Ал эми бул тарыхый чындык «Биринчи мугалим» фильминде кандайча чагылдырылган, маселенин маңызы ушунда. Т. Сыдыкбеков да ушул суроону коёт да төмөнкүдөй жазат: «Капкараңгы түн. Жандын баары уйкуда. Жалгыз Дүйшөн жиндене баштады. – Ооба, мен силерди уктатам?! – деп ал сырттан эле кишилерди кекетти. Бул эмне деген жиндениш деп эсинди жыйганча уйкудан чочуп ойгонгондор өрткө кабылышты. Ленин өлдү дегенге кишилердин бирде бири «быш» эткен жок...»¹³ Ленинди жоктоону «Биринчи мугалим» фильминдеги эпизоддой («жинденген Дүйшөн», «дөдөйлөрчө чакчелекей түшкөн көпчүлүк») сүрөттөөнү Т. Сыдыкбеков «малдан – эки аяк, адамдан – төрт аяк» көргөндөргө салыштырат. Арийне реалдуу турмушту ушундайча тескери көргөндөр, жазуучунун аныктамасы боюнча, «жакшыны – жаманга» бурмалап жиберилиши оңой.

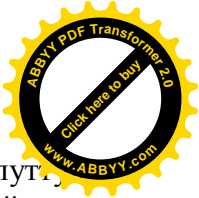
Биз Т. Сыдыкбековдун макаласында «Биринчи мугалим» фильминин негизги үч эпизодуна жүргүзүлгөн талдоого жана аларга берилген мүнөздөмөгө токтолдук. Биздин максатыбыз, жазуучу көргөн «тарыхый чындык» менен кинофильм көрсөткөн «көркөм чындык», булар эки башка, бири – накта чындык, экинчиси бурмаланган чындыкты, же булар бир эле чындыкка, б. а. биринчи мугалимдин тагдырына болгон эки башка чыгармачылык позиция, эки башка көз карашпы, мына ушуну колдон келишинче аныктоо.

Ошентип, Т. Сыдыкбековдун «Жамийла» повестине, «Гүлсарат» повестине, «Биринчи мугалим» кинофильмине койгон дооматтары, барып-келип, бир проблемага топтолот, ал проблема элдик каада-салт, мурас, адеп-ахлак, алар илгерилеп, байыртан кылымдардан бери бузулбай өзүн таза сактап келаткан – тарыхый чындык. Ал кандай болсо, аны дал ошондой көрүп, дал ошондой калыбында сүрөттөө керек. Бул калыптан алыстоо, четтөө сөзсүз түрдө тарыхый чындыкты одоно бурмалоого апкелет, Т. Сыдыкбековдун көркөм чыгармачылыкка болгон кредосу мына ушундай.

Эгерде Т. Сыдыкбеков өзү жараткан каармандарга ушундай көз караш менен мамиле жасаса, анда «чоң үйдүн» бекем салттуу эрежелерин гана бузуп-аттап гана эмес, фронттон аман-эсен кайтып келаткан күйөөсүн күтпөй качкан Жамийланы, «күлүктөр» менен аралашып жарышка түшкөн жорго Гүлсарыны, Лениндин каза болгон түнү жиндиленип айылдын ичин чакчелекей түшүргөн Дүйшөндү, тарыхый чындыкты нак өзүндөй көргөн Түгөлбай Сыдыкбеков, кантип кабыл алат. Кабыл алуу мындай турсун, ал андайлар менен жөн эле элдеше албайт. Анткени, жаңыдан калыптанып, улуттук өзгөчөлүгүн таанып али үлгүрүп, жетише элек жаш жазма адабияттын күрдөөлдүү бир баскычында эки антитезалык көз караш кездешип отурат. Биринчиси – Т.Сыдыкбеков, жөнөкөйлүштүрүп айтканда ар кандай А.Кончаловскийлерге (сценарийин жазган Ч. Айтматов да бар) улуттук «коргондун» ичиндеги казынага кол тийгизбей сактоо, коргоо, экинчиси – Ч.

¹² Сыдыкбеков Т. Табылга. – Бишкек: Адабият, 1991. - 678-б.

¹³ Сыдыкбеков Т. Табылга. - Бишкек: Адабият, 1991 . - 679-б.

Айтматов, колдон келишинче ар бир улуттук нерсени, маселен, «ширени» улуттук аймактан алып чыгып, жалпы адамзаттык нарк-насилге айландыруу (дал ошондой эле, маселен, Жамийланын чектен чыккан жүрүш-турушун). Ошентип, Т. Сыдыкбековдун 1958-жылдагы окуялардан кийин эле Ч. Айтматовдун чыгармаларына карата болгон кескин мамилеси кандайдыр бир субъективдүү себептерден улам эмес, турмушту, каарманды, чындыкты таанып-билүүдөгү көркөм-адабий көз караштын фундаменталдуу негизинен келип чыккан деп ойлойбуз.

Адабияттар:

1. Асаналиев К. Кыргыз аңгемесинин айрым маселелери: Докладдын кыскартылган стенограммасы. // Ала-Тоо. - 1957. - №2.
2. Асаналиев К. Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн. - Бишкек, 1995.
3. Бобулов К. Жаңы тилке. – Бишкек: Адабият, 1991.
4. Сыдыкбеков Т. Табылга. - Бишкек: Адабият, 1991.
5. Сыдыкбеков Т. Мен миң жыл жашадым. - Бишкек: Акыл, 1998.